

OLIJ TA'LIMDA AKADEMIK MUNOZARA TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH ORQALI TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Toshqinboyev Shohrux Kozimjon o'g'li

Toshkent Iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti, Namangan manzili, o'qituvchi
Namangan davlat universiteti, 13.00.02 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi

(ingliz tili) ixtisosligi bo'yicha PhD mustaqil izlanuvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18935597>

Annotatsiya: Mazkur tezisdan akademik munozaraning didaktik imkoniyatlari kognitiv, kommunikativ, metakognitiv va motivatsion qirralarda yoritiladi, munozarani dars dizayniga kiritish bosqichlari va metodik talablari asoslanadi. Munozara jarayoni ta'limning yuqori kognitiv darajalariga olib chiqishi, talabaning nutqiy madaniyatini kuchaytirishi, dalil va manba bilan ishlash intizomini shakllantirishi, refleksiya orqali o'z fikrlashini boshqarishga yaqinlashtirishi ko'rsatib beriladi. Baholash rubrikasi, tengdoshlar baholashi va tahliliy debrifing munozaraning ta'limiy qiymatini barqarorlashtiradigan mexanizmlar sifatida tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: akademik munozara, debat, tanqidiy fikrlash, dalillash, argument, qarshi dalil, mantiqiy xatolar, manbashunoslik, rubrika.

KIRISH

Oliy ta'limda talaba ko'pincha bilimni "tayyor mahsulot" sifatida qabul qiladi: ma'ruza eshitadi, konspekt yozadi, testdan o'tadi, imtihonda qaytaradi. Ammo kasbiy hayotda vazifa boshqacha qo'yiladi: muammo aniq berilmaydi, ma'lumotlar to'liq bo'lmaydi, qarorlar bahsli bo'ladi, dalillar qarama-qarshi keladi, vaqt va resurs cheklanadi. Shunday sharoitda tanqidiy fikrlash ko'nikmalari umumkasbiy kompetensiyaga aylanadi, chunki talaba fakti fikrdan ajratishi, manbani tekshirishi, mantiqiy bog'lanishni ko'rishi, muqobil talqinni inobatga olishi, xulosani dalil bilan himoya qilishi kerak. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish "ko'proq o'qish" bilan emas, "ko'proq fikrlash"ni talab qiladigan vaziyatlarni ko'paytirish bilan samarali kechadi, chunki fikrlash ham ko'nikma, uni mashq qildirmasdan o'stirib bo'lmaydi. Ijtimoiy o'rganish va hamkorlikdagi faoliyatning rivojlantiruvchi ta'siri haqidagi qarashlar talabaning fikrlashi muloqotda, bahsda va birgalikdagi intellektual mehnatda chuqurlashtirishini ko'rsatadi [1].

Akademik munozara texnologiyasi ana shu ehtiyojdan kelib chiqadi. U oddiy "bahslashish" emas, balki ilmiy madaniyatga yaqinlashtirilgan muloqot tartibidir: tezis aniq qo'yiladi, dalil talabi qo'yiladi, qarshi pozitsiya tinglanadi, xulosaga kelish mezonlar bilan tekshiriladi. Munozara talabaning nutqiy faolligini oshiradi, lekin undan ham muhimroq natija beradi: talaba o'z fikrini tuzishga majbur bo'ladi. Fikrni tuzish degani esa savolni to'g'ri qo'yish, atamalarni aniqlashtirish, dalilni tanlash, mantiqiy izchillikni saqlash, qarshi dalilga javob berish, yakuniy xulosani qisqa va tekshiriladigan shaklda ifodalashdir.

ASOSIY QISM

Akademik munozaraning didaktik imkoniyatlarini tushunish uchun avvalo uning ichki mexanizmini ochish kerak. Munozara talabaning fikrlashini uch yo'nalishda bir vaqtda ishga tushiradi: dalil topish, dalilni tekshirish, dalilni himoya qilish. Dalil topish bosqichida talaba manbalar bilan ishlaydi, faktlarni saralaydi, statistik yoki nazariy asos qidiradi, misol va analogiya tanlaydi. Dalilni tekshirish bosqichida manbaning ishonchliligi, dalilning mavzuga

mosligi, sabab-oqibat bog'lanishi, umumlashtirish chegarasi, mantiqiy xatolar ko'rib chiqiladi. Dalilni himoya qilish bosqichida esa talaba argument tuzilmasini shakllantiradi, tezisni aniq aytadi, asos va kafolatlarni ko'rsatadi, qarshi argumentni inkor etadi yoki qisman qabul qilib qayta asoslaydi. Argumentation nazariyasida Toulmin modeli argumentning tayanch elementlarini, ya'ni da'vo, asos, kafolat, qo'llab-quvvatlovchi dalil va rad etish shartlarini ajratib ko'rsatadi, bu model munozarada fikrni tartibli qurishga xizmat qiladi [4]. Didaktik jihatdan bu juda qulay: o'qituvchi talabalarga "fikringni ayt" demaydi, "da'vo-asos-kafolat" zanjirida gapir" talabini qo'yadi, natijada munozara emotsiya bilan emas, struktura bilan boshqariladi.

Akademik munozaraning kognitiv imkoniyati shundaki, u talabaning "bilganini" emas, "o'ylaganini" ko'rsatadi. Talaba mavzuni bilishi mumkin, lekin o'sha bilimni muammoga tatbiq qilolmasa, baholay olmasa, xulosa chiqara olmasa, bilim inert holatda qoladi. Munozara esa inertlikni buzadi: talaba pozitsiya tanlagach, u pozitsiyani himoya qilish uchun tahlil qiladi, dalil tanlaydi, dalilni tartiblaydi, xulosani tekshiradi. Bu jarayon tanqidiy fikrlashning standartlari bilan ishlashni majbur qiladi: aniqlik, mantiqiylik, dolzarblik, chuqurlik, xolislik. Tanqidiy fikrlash bo'yicha konseptual yondashuvlarda aynan shu standartlar fikrni baholashning tayanch mezoni sifatida talqin qilinadi [3]. O'qituvchi munozarani rejalaganda mazkur standartlarni rubrika ko'rinishida berib yuborsa, talaba gapirishdan oldin o'ylaydi, gapirganda asoslaydi, javob qaytarganda tekshiradi. Shunday qilib, akademik munozara "faollik"ni "intelektual intizom"ga aylantiradi.

Kommunikativ imkoniyatlar ham muhim, chunki tanqidiy fikrlash ko'pincha nutq orqali tartibga tushadi. Talaba o'z fikrini tilga ko'chirgan paytda u fikrni strukturalaydi, ortiqcha qismlarni tashlaydi, asosiy ma'noni ajratadi, mantiqiy bo'g'inlarni ulaydi. Vygotskiy fikr va nutqning o'zaro bog'liqligini ko'rsatib, tafakkur ko'pincha nutqiy vositalar orqali shakllanishini asoslagan, ijtimoiy muloqot esa yuqoriroq kognitiv darajalarga chiqishga yordam beradi [1]. Shu sababli munozara texnologiyasi faqat "bahs" emas, balki fikrlashni nutq orqali boshqarish mashqidir. Oliy ta'limda bu ayniqsa zarur, chunki talaba keyinchalik himoya, taqdimot, muzokara, loyiha himoyasi, kasbiy suhbatlarda aynan shu ko'nikmaga tayanadi.

Metakognitiv imkoniyat akademik munozaraning kamroq ko'rindigan, lekin eng kuchli qirrasidir. Metakognitsiya o'z fikrlashini kuzatish va boshqarish qobiliyatini anglatadi: talaba qaysi dalilga tayanayotganini, qaysi taxminni yashirin qoldirayotganini, qayerda hissiyot aralashayotganini, qaysi joyda mantiqiy sakrash bo'layotganini ko'ra boshlaydi. Bu ko'nikma munozaradan keyingi debriefing va refleksiya orqali keskin rivojlanadi. Brookfield tanqidiy fikrlashni o'qitishda muhokama va refleksiyaning roli, talabaning o'z taxminlarini aniqlashi va ularni qayta ko'rib chiqishi muhimligini ta'kidlaydi [5]. O'qituvchi munozaradan so'ng "kim yutdi" bilan cheklanmasa, "qaysi dalil kuchli bo'ldi", "qaysi dalil ishonchsiz edi", "qaysi xulosa ortiqcha umumlashtirildi", "qaysi qarshi argument e'tibordan chetda qoldi" savollarini qo'ysa, talaba o'z fikrlashini "tashqaridan" ko'rishga o'rganadi. Ana shu ko'nikma akademik munozarani oddiy interaktivlikdan ilmiy texnologiyaga aylantiradi.

Akademik munozara texnologiyasini dars jarayoniga kiritish uchun metodik dizayn bosqichlari aniq bo'lishi kerak. Birinchi bosqich mavzuni munozaraga yaroqli qilishdir: munozaraga bitta to'g'ri javobi bor savol mos kelmaydi, muqobil talqin va dalil mavjud bo'lgan masala mos keladi. Ikkinchi bosqich tezislarni aniqlashdir: "Falon yondashuv samaraliroq", "Falon qaror afzal", "Falon ta'lim modeli qo'llanishi kerak" kabi tekshiriladigan tezislarni tanlanadi. Uchinchi bosqich manba va dalil bazasini tayyorlashdir: talabalarga minimal

manbalar ro'yxati, dalil turlari va ishonchlilik mezonlari beriladi. To'rtinchi bosqich format va qoidalarini belgilashdir: vaqt, navbat, replikalar, savol-javob, moderator qoidalari, etik me'yorlar.

XULOSA VA MUNOZARA

Akademik munozara texnologiyasi oliy ta'limda talabalarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish uchun didaktik jihatdan yuqori imkoniyatga ega, chunki u fikrni dalil asosida qurish, tekshirish va himoya qilishni darsning tabiiy faoliyatiga aylantiradi. Munozara jarayoni talabaning kognitiv faoliyatini yuqori darajalarga ko'taradi: tahlil, baholash va asoslangan xulosa chiqarish odatga aylanadi [2]. Fikr va nutqning o'zaro bog'liqligi nuqtayi nazaridan munozara talabaning fikrini nutq orqali tartibga solib, ijtimoiy muloqotda fikrlashni chuqurlashtiradi [1]. Argument tuzilmasi bilan ishlash va dalil standartlarini qo'llash tanqidiy fikrlash intizomini mustahkamlaydi [3], [4]. Refleksiya va debriefing esa talabaning metakognitiv o'sishini ta'minlab, o'z fikrlashini boshqarishga yordam beradi [5].

Amaliy jihatdan barqaror natija uch shartda ko'proq kuzatiladi: munozara savoli muqobil talqinli bo'ladi, dalil sifati uchun aniq mezonlar qo'yiladi, baholash rubrika va refleksiya orqali jarayonni ham o'lchaydi. Jamoaviy formatlarda individual mas'uliyat aniq belgilansa, har bir talaba munozara natijasiga real hissa qo'shadi va hamkorlikdagi o'rganish kuchayadi [6]. Yakuniy xulosa shundan iborat: akademik munozara texnologiyasi talabaning fikrlashini "javob aytish" darajasidan "asoslash va tekshirish" darajasiga olib chiqadi, oliy ta'limning eng muhim natijasi ham aynan shu intellektual madaniyatdir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 2019. 352 с.
2. Anderson L. W., Krathwohl D. R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman, 2001. 352 p.
3. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. 3rd ed. Upper Saddle River: Pearson, 2014. 562 p.
4. Toulmin S. The Uses of Argument. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 247 p.
5. Brookfield S. D. Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions. San Francisco: Jossey-Bass, 2012. 336 p.
6. Johnson D. W., Johnson R. T., Smith K. A. Cooperative Learning: Improving University Instruction by Basing Practice on Validated Theory // Journal on Excellence in College Teaching. 2014. Vol. 25. No. 3-4. P. 85-118.